

ВСТУП

Війни і воєнні злочини супроводжували людство протягом усієї історії, слугуючи постійним викликом для моральних і правових засад цивілізації. Діалектика цивілізаційного розвитку демонструє, що війни виникають як результат боротьби за ресурси, владу та ідеологічну перевагу, нерідко поєднуючись із злочинністю, яка підриває гуманітарні основи суспільства. У цьому контексті захист прав людини виступає найвищим здобутком цивілізації, адже саме він запобігає занепаду людства, протистоїть праву сильного та гарантує демократичні цінності, рівність і справедливість.

Сучасна війна, розпочата РФ проти України, стала наймасштабнішим військовим конфліктом у Європі з часів Другої світової війни. Війна супроводжується повним ігноруванням агресором міжнародно-правових інструментів, які були створені для запобігання повторенню жахів середини ХХ століття. Міжнародні договори, зокрема Женевські конвенції та Статут ООН, що спрямовані на підтримання миру і стабільності, були порушені РФ, яка відкрито нехтує основоположними принципами міжнародного гуманітарного права.

Ціллю агресора є геноцид українського народу, що зумовлює нелюдську жорстокість і систематичність воєнних злочинів, які окупанти здійснюють на території України. Масові вбивства, тортури, зґвалтування, примусова депортація, знищення цивільної інфраструктури й культурних пам'яток стали невід'ємною частиною стратегії окупанта. У результаті зростає кількість потерпілих від воєнних злочинів – осіб, чії права були грубо порушені внаслідок дій агресора.

Попри значну кількість потерпілих, сучасна правова система досі не спромоглася створити дієві й системні механізми судового захисту, які б гарантували негайне відновлення порушених прав потерпілих навіть за умов тимчасової неможливості пред'явлення позовних вимог агресору. Відсутність таких механізмів значно ускладнює процес реалізації правосуддя та підриває довіру до правової системи в умовах війни.

Зусиллями багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців тематика захисту прав потерпілих від воєнних злочинів була частково розроблена. Серед ключових напрямів досліджень слід виокремити питання документування воєнних злочинів (Бабенко А., Бараненко Д., Боброва Ю., Богатирьов І., Гарасимів О., Гловюк І., Глинська Н., Кагляк І., Капітан О., Леськів С., Марко С., Матюшкова Т., Негребецький В., Ольдер Е., Паламарчук О., Пилипенко В., Поліщук В., Ряшко О., Русін Р., Сопільник Р., Тетерятник Г., Шевчишена К., Яцина М. та ін.), притягнення до відповідальності винних у вчиненні таких злочинів (Баганець О., Бондаренко А., Бондаренко М., Дідківська Г., Дацюк Т., Жовтюк О., Коваль Д., Ковальова О., Ковальський В., Колодяжний М., Лемак О., Леськів С. Мартинюк Р., Мізецька Д., Меркулова В., Паскар А., Пилипенко В., Пономаренко А., Рашевська К., Семерак І., Семерак О., Сердюк П., Середа В., Сирота Д., Фальковський А., Філатов В., Хомич Т., Червякова О., Чуприна Ю., Шевчишена К., Яковлева С. та ін.), забезпечення міжнародного співробітництва у сфері правосуддя та захисту прав людини (Александр А., Арнулл А., Бал М., Бандура О., Бернар П., Берназюк Я., Березняк В., Бідняк С., Буроменський М., Дашковська Т., Дуббер М., Форсайт Д., Францен А., Джордж Р., Грушко М., Гіршль Р., Журавель Н., Каменський К., Каменецька К., Кіза Е., Клапоужак Д., Колотуха І., Кормич А., Крамар Р., Курилін І., Ларсен К., Лондра К., Мамонтова Е., Мерфі Т., Нюстуен Г., Онишук М., Орловська Н., Ортинський В., Павко Я., Пескін В., Прехал С., Ратгебер К., Рогова О., Роне Х., Руссо Ж. Ж., Садат Л., Самбріан Т., Сантанджело Ф., Семчук Ю., Шарп М., Сидоренко О., Степанова Ю., Стецько М., Угрін Л., Віддерсховен Р., Вайсбротт Д., Вілке К., Зумбансен П. та ін.). Проте у наявних дослідженнях практично відсутні спроби системного підходу до розробки комплексної методики судового захисту потерпілих від воєнних злочинів, яка враховувала б специфіку сучасної війни.

Монографія виконана: у контексті виконання Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1805-р, відповідно до Постанови

НАН України від 20.12.2013 р. № 179 «Про основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки» та рекомендацій Ради президентів академії наук України для ВНЗ щодо виконання досліджень за Пріоритетними науковими напрямками досліджень (п. 3.4. Політико-правові науки) та постанови Президії НАН України від 30.01.2019 р. № 30 «Основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2019–2023 роки» (п. 3.4.2 п. 3.4. – Політико-правові науки); у межах тем НДДКР ЗВО «Львівський університет бізнесу та права» «Теоретико-методологічний фундамент правової реформи в Україні у світлі євроінтеграційних процесів» (номер державної реєстрації 0121U111332), «Реалізація системного підходу у розвитку галузей права України» (номер державної реєстрації 0121U111333) та теми НДДКР ГО «Прості питання» «Теоретико-методологічний базис правових реформ в Україні» (номер державної реєстрації 0120U101077).

Дослідження ґрунтується на діалектичному, системному та аксіологічному підходах, що дає змогу розглядати судовий захист прав потерпілих від воєнних злочинів як складну й динамічну систему, яка функціонує в умовах глобальних викликів сучасності. У його основі лежать положення теорії держави і права, міжнародного гуманітарного права, прав людини та судоустрою, що забезпечує міждисциплінарний характер дослідження та дозволяє інтегрувати національні і міжнародні науково-правові традиції.

У процесі роботи було використано широкий комплекс загальнонаукових і спеціально-правових методів. Застосування критичного аналізу наукових джерел дало змогу виявити динаміку концептуальних підходів до судового захисту потерпілих від воєнних злочинів та окреслити основні тенденції його розвитку. Історико-правовий і лексико-семантичний аналіз дозволили уточнити понятійний апарат, простежити еволюцію змісту ключових категорій та сформулювати авторське бачення поняття судового захисту потерпілих. Системний аналіз став підґрунтям для роз-

роблення методики судового захисту, яка включає алгоритми, структурні складові й процедурні аспекти.

Правовий аналіз міжнародних норм дав змогу з'ясувати особливості їх інтеграції у національне законодавство та визначити їхню роль у гарантуванні правосуддя для потерпілих. Порівняльно-правові студії над досвідом зарубіжних держав у сфері судового захисту в умовах збройних конфліктів дозволили виокремити ефективні моделі, придатні для адаптації в Україні. Аналіз практики функціонування національної судової системи із використанням методів контент-аналізу та синтезу дав можливість виявити проблемні зони та запропонувати шляхи їх подолання.

Аксіологічний метод у поєднанні з методами правової декомпозиції став основою для формування оновленої системи принципів судового захисту, зорієнтованої на сучасні виклики і потреби постраждалих осіб. Використання структурно-функціонального аналізу дозволило визначити пріоритетні напрями реформування нормативно-правових та організаційних засад, а методи стратегічного планування й нормотворення забезпечили розроблення стратегії відновного правосуддя, яка включає практичні інструменти компенсації шкоди, механізми міжнародної кооперації та сучасні цифрові технології правосуддя. Формально-догматичний метод став підґрунтям для пропозицій щодо внесення змін до законодавства України з метою закріплення та реалізації оновленої моделі захисту прав потерпілих від воєнних злочинів.

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, міжнародні договори, ратифіковані нашою державою, включно з Женевськими конвенціями та Римським статутом Міжнародного кримінального суду, національне законодавство, серед якого Закон України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальні кодекси, а також акти органів системи правосуддя. Інформаційну основу склали сучасні наукові монографії й публікації, матеріали міжнародних судових рішень, зокрема практики Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини, результати проектів міжнародної технічної допомоги, напрацювання правозахисних організацій і дані з відкритих джерел.

У цій монографії представлено одне з перших комплексних досліджень проблематики судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів. Авторська концепція вирізняється системністю, міждисциплінарністю та орієнтацією на сучасні міжнародні стандарти. Новизна праці полягає у формуванні низки положень і висновків, які виводять дискусію про права потерпілих у площину практичних механізмів їх захисту.

Насамперед розроблено комплекс рекомендацій щодо змін і доповнень до судоустрійного законодавства, матеріального й процесуального права, які базуються на інтеграції оновлених принципів судового захисту – невідкладності, відновлення, інклюзивності та міжнародної солідарності. Запропонована система принципів дозволяє враховувати масштабність та системність сучасних воєнних злочинів, а також уразливість окремих категорій потерпілих, забезпечуючи швидкий доступ до правосуддя, відшкодування шкоди та соціальну реабілітацію.

Серед ключових здобутків варто виокремити розроблену стратегію відновного правосуддя, яка поєднує традиційні правові інструменти з інноваційними підходами до захисту прав людини. Представлена модель містить чітко визначені етапи реалізації й покликана не лише гарантувати судовий захист потерпілих, але й сприяти зміцненню національної єдності в умовах війни. У межах цієї концепції сформульовано оновлене визначення судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів, що поєднує національні інститути з міжнародними стандартами та відкриває перспективи гармонізації законодавства.

Важливим досягненням є поглиблення положень про організаційне, фінансове, кадрове й матеріально-технічне забезпечення судової системи. Автор наголошує на потребі безперервного функціонування судів у воєнний час, розвитку спеціалізації суддів, впровадженні цифрових технологій (зокрема ЄСІТС, ОСІНТ та інструментів штучного інтелекту), а також формуванні резервних фондів і залученні міжнародної технічної допомоги.

Новизна дослідження також полягає в уточненні концептуальних засад відновного правосуддя, розширенні принципів

гуманності, справедливості, незалежності суду та пропорційності з урахуванням викликів воєнного часу. Виявлено ключові проблеми – відсутність дієвого нормативного регулювання компенсацій, труднощі у доведенні причинно-наслідкових зв'язків, недостатній доступ до правової допомоги, що потребують системних змін.

Значна увага приділена аналізу міжнародно-правових підходів, рішень Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини, особливо у справах, пов'язаних із сексуальним насильством під час війни. Автор доводить універсальність міжнародного гуманітарного права, одночасно окреслюючи його обмеження, що зумовлені складністю імплементації та юрисдикційними бар'єрами.

Подальшого розвитку набули положення про репарації, інституційні та організаційні бар'єри доступу потерпілих до правосуддя, а також роль громадянського суспільства у формуванні концепції судового захисту. Підкреслено значення перехідного правосуддя, інституційних реформ та діяльності правозахисних організацій як ключових чинників, що формують тривку систему захисту прав потерпілих та запобігають повторенню воєнних злочинів.

У сукупності ці положення становлять новий підхід до осмислення й практичного втілення судового захисту прав потерпілих, що робить цю монографію вагомим внеском у розвиток національної та міжнародної правової думки.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони виходять за межі суто теоретичного осмислення проблеми й відкривають простір для застосування у різних сферах правової, наукової та освітньої діяльності. Розроблені підходи до судового захисту потерпілих від воєнних злочинів можуть стати основою для подальших наукових досліджень, орієнтованих на розробку концептуальних засад відновного правосуддя, удосконалення методик документування й аналізу злочинів у збройних конфліктах, а також вироблення нових механізмів реалізації міжнародного гуманітарного права в національних системах правосуддя.

Значний потенціал результати мають у сфері правотворчості, адже вони можуть бути використані під час підготовки зако-

нодавчих ініціатив щодо інтеграції міжнародних стандартів у національне законодавство, вдосконалення судоустрійних законів і процесуальних актів, а також формування спеціальних норм, спрямованих на підтримку потерпілих від воєнних злочинів. Практичний характер дослідження проявляється і в можливості застосування його положень у організаційній діяльності судової системи: вони покликані сприяти розвитку механізмів роботи судів в умовах війни, підготовці суддів і працівників апарату суду до роботи з потерпілими, а також забезпеченню єдності судової практики у цій чутливій сфері.

Важливою є і перспектива використання результатів у міжнародній співпраці між судовими та правоохоронними органами. Розроблені рекомендації можуть бути корисними для координації з міжнародними організаціями у процесі збору доказів, підготовки фахівців і формування спільних стратегій притягнення винних до відповідальності. Не менш значущим є вплив на діяльність громадських організацій, яким ці результати здатні допомогти у виробленні практичних рекомендацій щодо участі громадянського суспільства у документуванні воєнних злочинів, наданні допомоги потерпілим та забезпеченні прозорості судових процесів.

У сфері освіти та підготовки кадрів матеріали цього дослідження можуть бути інтегровані у навчальні програми для суддів, адвокатів і працівників апарату судів, а також у викладання дисциплін, присвячених міжнародному гуманітарному праву, відновному правосуддю та захисту прав потерпілих. Уже сьогодні результати роботи впроваджені у практичну діяльність низки інституцій, серед яких Пустомитівський районний суд, Асоціація українських правників, Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, Міжнародний антикримінальний і антитерористичний комітет, Eastern European Development Agency, European Institute of Further Education, ЗВО «Львівський університет бізнесу та права», Науково-дослідний інститут Львівського університету бізнесу та права, ГО «Україно-словацький центр співпраці».